

ORTODOXIE ȘI ISLAM ÎN SEC. AL XVIII-LEA. LOCUL ȘI ROLUL LUI DIMITRIE CANTEMIR ÎN EPOCĂ

Pr. conf. dr. Adrian BOLDIȘOR

Facultatea de Teologie Ortodoxă, Universitatea din Craiova

Abstract

The interreligious dialogue is not a new theme in the history of Christianity, the possibility of its realization being analysed from the early centuries. Nowadays, the way that other religions are viewed has changed essentially, the religious, political, economic and social realities, being completely different than in the beginning. However, a correct handling of interreligious dialogue cannot disregard the past, more than that, the ideas from the works of the Holy Fathers, church writers, theologians and old thinkers remain valid and are used as themes in the current discussions of the interreligious dialog. Among them, an important place takes Cantemir, the Prince of Moldavia, who lived for a long time in Constantinople. His works, which deals with the history of the Ottoman Empire and the Islamic doctrine, have their basis in the personal experience and in the depth knowledge of the main Islamic sources that helped him to give to posterity the representative works for the knowledge of the Muslim religion and relations between Christianity and Islam during the development and decay of the Ottoman Empire. The way he presents the relation between Christianity and Islam, approaches him to the other Christian writers of his time which are addressing the same topic, highlighting the sadness of an era in which the great Christian empire fell under Ottoman rule and also the hopes of the Orthodox worldwide Christians to release the Christianity, having central the idea of approaching the apocalyptic time when Christianity will triumph.

Keywords: faith, Orthodoxy, Islam, interreligious dialogue

1. Creștinism și islam de-a lungul timpului

Într-una din lucrările sale, Preasfințitul Anastasios Yannoulatos vorbește de existența a trei mari perioade ale dialogului dintre ortodocși și musulmani în epoca bizantină, de la apariția mahomedanismului și până la căderea Constantinopolului sub turci, pe 29 mai 1453.

Prima fază se întinde de la mijlocul sec. al VIII-lea până la mijlocul sec. al IX-lea d.Hr., atitudinea Bizanțului fiind „mai curând persiflantă și subestimativă”¹. Printre primii scriitori creștini care s-au ocupat de această problemă se numără Sfântul Ioan Damaschin, cu lucrarea *Izvorul cunoașterii* (în capitolul *Împotriva ereziilor*). Pentru el, islamul nu este o religie serioasă care trebuie luată în serios, fiind considerată mai mult o erezie creștină. Alt scriitor care se ocupă de islam este episcopul Theodor al Harnului sau al Karonului Mesopotamiei, în lucrarea *Împotriva ereziilor iudeilor și saracinilor*. Este considerată a fi prima lucrare serioasă în legătură cu studiul învățăturii islamice. Această perioadă „de confruntare în scris a creștinilor Răsăritului cu religia islamică și-a avut centrul în Siria, unde se afla și reședința califatului. Operele celor doi teologi la care ne-am referit poartă pecetea unei experiențe trăite, care s-a bazat pe dialogul personal, direct, cu musulmanii. Amândoi au trăit în mijlocul unei populații musulmane și cunoșteau Coranul în original”².

A doua fază a dialogului dintre creștinii ortodocși și musulmani este cuprinsă între mijlocul sec. al IX-lea și mijlocul sec. al XIV-lea, centrul preocupărilor răsăritene fiind capitala Imperiului Bizantin, Constantinopolul. Printre cei implicați în discuții se numără Samona de Gaza, cu lucrarea *Dialog cu saracinul Ahmed*, Eftimie Zigaben, cu lucrarea *Panoplia dogmatică*, Nichita Choniate, cu lucrarea *Tezaurul Ortodoxiei*, Bartholomeu al Edesei, cu lucrarea *Împotriva Agarinului*, și Nichita Bizantinul, cu lucrarea *Respingerea Bibliei falsificate de către arabul Mohamed*. Acest text, deși polemic, reprezintă și o analiză atentă asupra Coranului, fiind, în același timp, o încercare de traducere a cărții sacre a musulmanilor în limba greacă, în timp ce traducerea în latină a apărut abia în 1141. „Impresionatele reușite și extinderea islamului au început să fie

¹ † Anastasios Yannoulatos, *Ortodoxia și problemele lumii contemporane*, traducere de Drd. Gabriel Mândrilă, Pr. prof. dr. Constantin Coman, Editura Bizantină, București, 2003, p. 127 (Vezi și ediția în limba engleză: Archbishop Anastasios Yannoulatos, *Facing the World. Orthodox Christian Essays on Global Concerns*, Translation by Pavlos Gottfried, WCC Publications, Geneva, Switzerland, 2003, p. 104).

² *Ibidem*, p. 128 (ed. engl., p. 105).

un coșmar pentru bizantini. Ei vedeau că această religie, în ciuda particularităților ei logice și morale – poate tocmai datorită acestora –, devenise o mare amenințare pentru imperiu. Ca urmare, este adoptată o tactică mai ofensivă.”³

A treia fază a relațiilor cu islamul se desfășoară între mijlocul sec. al XIV-lea și mijlocul sec. al XV-lea, perioadă ce „se distinge prin calm și obiectivitate”⁴. Se remarcă personalități ca Sfântul Grigorie Palama, autor al mai multor lucrări: *Către ateii din Hionnes*; *Discuții consemnate în scris de către doctorul Taronitos, prezent și auditor al faptului*; *Scrisoare trimisă din Asia, prizonier fiind, către propria biserică*; *Scrisoare către monahul David Disypatos*. Alți scriitori bizantini cu preocupări similare sunt: monahul Iosif Bryennios, cu lucrarea *Discuție cu un oarecare ismaelit*; împăratul Ioan al VI-lea Cantacuzino, cu lucrările *Împotriva mahomedanilor și Împotriva lui Mahomed*; împăratul Manuel II Paleologul, cu lucrarea *Dialog cu un oarecare pers cu rang de mouterizi, în Ancyra Galatiei*. „Bizantinii pot fi considerați inițiatori și precursori ai dialogului creștino-islamic, promovat în zilele noastre pe scară internațională.”⁵

După această perioadă, de relativă pace, în cadrul dialogului dintre creștinii ortodocși și musulmani, lucrurile s-au schimbat odată cu perioada de dominație a islamului în fostul Imperiu Bizantin. Unul dintre cei care a continuat să scrie despre islam, dar într-o altă țară, Rusia, a fost Maxim Grecul, care a redactat trei cărți despre această religie. „În această a patra fază, Biserica Răsăritului a avut parte de experiențe dure. În afara unei perioade de toleranță a câtorva conducători luminați ai puterii otomane, fanatismul musulman izbucnea foarte adesea și diferite presiuni socio-politice au dat naștere unor valuri de islamizare în Asia Mică, în Balcani și în Creta.”⁶

Între granițele Imperiului otoman (sec. XV-XIX) s-a dezvoltat o întreagă literatură ce trata raportul dintre ortodoxie și islam. De la o primă fază de cunoaștere reciprocă mai atentă decât în epocile anterioare, s-a ajuns, spre final, la o adevărată literatură

³ *Ibidem*.

⁴ *Ibidem*, p. 129 (ed. eng., p. 106).

⁵ *Ibidem*, p. 131 (ed. eng., p. 106).

⁶ *Ibidem*, pp. 137-138 (ed. eng., p. 114).

apocaliptică, în care se simțea din ce în ce mai accentuat sentimentul de teamă legat de islamizarea forțată a lumii creștine⁷.

În prima parte a perioadei otomane se poate vorbi de un anume dialog între cele două religii, prin care s-a încercat dezvoltarea spiritului de cunoaștere reciprocă. Unii dintre primii scriitori creștini care s-au ocupat de relația dintre creștinism și islam în Imperiul otoman au fost Patriarhul Ghenadie II Scholarios și diplomatul George Amiroutzes. Spre deosebire de George al Trebizondei (Trapezunt), care a scris și el despre islam (s-a născut în Imperiul bizantin și a murit la Roma), primii doi au continuat să trăiască în teritoriul ce purta numele Dār al-Islam (teritoriul pe care se întindea Imperiul otoman), fără a pleca spre vestul Europei. George al Trebizondei, ajuns în Occidentul creștin, a redactat lucrarea *Despre adevărul credinței ortodoxe*, în care prezenta diferențele dintre învățăturile creștină și musulmană, încercând, în același timp, să evidențieze și posibilele asemănări în vederea înțelegerii reciproce a locuitorilor din fostul Imperiu creștin.

Dintre scriitorii creștini care au părăsit Imperiul bizantin după 1453 și au plecat spre vest, mulți au pus bazele Renașterii și au militat pe lângă curțile occidentale pentru a porni cruciade împotriva Imperiului otoman, în vederea salvării creștinilor din Grecia și din Peninsula Balcanică. Între aceștia se numără Georgios Gemistos Plethon din Mystra, Manuel Chrysoloras, Cardinalul John Bessarion, Janus Lascaris, Mihail și Marcu Moussouros, Mihail Apostolis, Gazis și Kallistos Chalkokondilis⁸.

O formă aparte a literaturii dezvoltată în această perioadă a avut un caracter apocaliptic și eshatologic, în care se vorbea, în contextul răspândirii islamului și a islamizării forțate, de apropierea timpurilor finale, atunci când va triumfa definitiv creștinismul. Astfel, se înmulțesc scrierile de genul oracolelor, legendelor și profețiilor, pornind mai ales de la Apocalipsa Sf. Ioan Evanghelistul, căreia i se dădeau interpretări politice și sociale. Aceasta era cea mai răspândită formă de literatură în acele secole, având

⁷ Angeliki Ziaka, *Orthodoxy and Islam – Major Concerns for Orthodox Engagement*, în Pantelis Kalaitzidis, Thomas FitzGerald et alii (eds.), *Orthodox Handbook on Ecumenism. Resources for Theological Education*, Regnum Books International, Oxford, 2013, pp. 677-678.

⁸ *Ibidem*, p. 678.

și funcția de a trezi și întreține în rândul populației speranța victoriei finale a creștinismului. Acest fel de literatură s-a dezvoltat mai ales în Rusia, atunci când Moscova a început să fie considerată „noul Constantinopol”, iar țarul, „noul Constantin cel Mare” (aceste formule au fost folosite de Mitropolitul Zosima al Moscovei cu referire la țarul Ivan III).

Între scriitorii care au creat o literatură apocaliptică și eshatologică se numără Maxim din Peloponez (1600), George Koressios (1645), Gordios (1717), Pantazes din Larisa (1767) și Chiril Lavriotis (1825). Temele apocaliptice tratate nu erau numai religioase, ci și politice și sociale, accentuând mai ales prezentarea situației concrete ca ultimă fază a istoriei omenirii, în așteptarea triumfului creștinismului. „Combinarea unei asemenea istorii cu teologia, precum și nevoia umană de a interpreta istoria și viitorul umanității prin preziceri și profeții din trecut este bine cunoscută în întreaga lume creștină și, în timp, s-a strecurat și în lumea islamică, dând naștere la numeroase mituri, credințe și așteptări. Oamenii din toate timpurile își îmbracă temerile și preocupările lor cu imagini eshatologice și așteaptă, prin simboluri, un viitor mai bun. În perioadele de război și situații sociale dificile, ei interpretează imaginile ca profeții eshatologice ce prezic pedeapsa credincioșilor pentru apostazia lor, precum și răscumpărarea lor viitoare.”⁹

2. Ortodoxie și islam în opera lui Dimitrie Cantemir

În această perioadă, în care multe teritorii în care trăiau creștinii ortodocși se aflau sub dominație otomană, a trăit și a scris Dimitrie Cantemir (1673-1723). Opera sa, vastă și importantă, l-a făcut remarcat ca mare cărturar și umanist, viitorul domnitor moldovean rămânând în istoria națională și universală ca enciclopedist, etnograf, geograf, filozof, istoric, lingvist, muzicolog și compozitor. În același timp, Dimitrie Cantemir a fost și autor al unor lucrări în care prezenta și analiza atât istoria Imperiului otoman de la începuturi și până în vremea sa, cât și islamul și raportul său cu creștinismul. Importanța scrierilor sale în acest domeniu se datorează faptului că a cunoscut în mod direct modul de

⁹ *Ibidem*, p. 680.

organizare și viața din Imperiul otoman, precum și religia musulmană, în perioada în care a fost diplomat la Constantinopol.

Lucrarea *Istoria creșterii și descreșterii Imperiului otoman (Curtii otomane)* (*Historia Incrementorum atque decrementorum Aulae Othomanicae*) a fost scrisă în aceeași perioadă în care Dimitrie Cantemir lucra la *Descrierea Moldovei (Descriptio Moldaviae, 1714)*, terminând-o în 1716. Lucrarea a fost apoi tradusă în engleză, franceză și germană. O altă scriere în care Dimitrie Cantemir se preocupă de studiul islamului și al religiei comparate este *Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane*¹⁰ (*Curanus, adică Cartea despre Coran*), apărută pentru prima dată în limba latină, în 1722. Aceste două scrieri trebuiau să fie completate de o a treia, *Despre guvernarea otomană*, Cantemir intenționând să realizeze astfel o trilogie ce evidențiază calitatea de orientalist pe care o căpătase domnitorul moldovean în întreaga lume. Astfel, lucrarea trebuia să cuprindă un volum despre doctrina musulmană, al doilea despre organizarea instituțiilor Imperiului otoman și al treilea despre istoria ascensiunii și decadenței Imperiului. „Monumentul are proporțiile și economia interioară capabile să organizeze o erudiție și o experiență puțin obișnuite pe atunci, să ateste înaltele merite științifice ale autorului, să îndrume către un program politic – zdrobirea puterii otomane – argumentat doctrinar, în numele credinței creștine, umanitar, pentru eliberarea atâtor popoare asuprite, dar și prin oportunitate – slăbiciunea militară și instituțională a Porții.”¹¹

Lucrarea *Istoria creșterii și descreșterii Imperiului otoman* este rodul celor 22 de ani pe care Dimitrie Cantemir i-a petrecut în capitala Imperiului otoman. Este o scriere cu un puternic caracter politic, oferind o privire atentă asupra politicii de la Poartă și a felului în care trebuiau să se comporte cei ce locuiau la Istanbul. Metoda pe care o folosește domnitorul moldovean este aceea de a prezenta istoria sub formă de cicluri care se succed, teorie ce se opunea

¹⁰ Dimitrie Cantemir, *Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane*, în Dimitrie Cantemir, *Opere complete*, VIII, tomul II, traducere, studiu introductiv, note și comentarii de Virgil Cândea, text rus îngrijit de Anca Irina Ionescu, Editura Academiei Române, București, 1987.

¹¹ Virgil Cândea, „Studiu introductiv” la Dimitrie Cantemir, *Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane...*, p. VIII.

empirismului, care descria faptele istorice așa cum se succed. Importanța acestei opere este subliniată de germanul Schmidt Schroder: „Poziția sa înaltă îl aduse în atingere cu bărbați de stat și cu învățații turcilor, din a căror conversație putea să afle destule știri secrete și să pătrundă în natura turcească. Peste acestea, iubirea de adevăr respiră din toate paginile istoriei sale (...). Iubește pe compatrioții săi, este foarte zelos pentru credința sa religioasă și urăște din suflet tirania turcească, totuși știe să fie așa de nepărtinitor încât virtuțile lor le laudă cu orice prilej”¹².

În viziunea lui Cantemir, Imperiul otoman a ajuns la măreția sa datorită vieții simple a sultanilor, precum și dorinței lor de a extinde granițele Imperiului cât mai mult, propovăduind religia lui Mahomed în întreaga lume. Pe principii creștini Cantemir îi îndemna să privească cu atenție islamul și, când va fi momentul, să devină inamici, cu riscul de a fi trecuți prin sabie și foc. În același timp, principele moldovean vedea descreșterea Imperiului otoman ca avându-și principala cauză în dorința unor sultani de a cucerii Viena și de a ajunge în inima Europei, Coranul trebuind să fie propovăduit cu orice mijloace în întreaga lume, idee ce a condus nu de puține ori la ura împotriva creștinătății. În schimb, Cantemir vede Coranul drept o „colecție de injurii împotriva creștinătății”¹³.

În lucrarea domnitorului apare și un discurs imaginar al lui Ștefan cel Mare pe patul de moarte, în care este prezisă eliberarea creștinătății de sub otomani, idee eshatologică ce se găsește și la alți autori creștini din epocă ce tratau relația dintre creștinism și islam. Pe de altă parte, una dintre cauzele care au dus la cucerirea unei părți a Europei de către turci a fost reprezentată de neînțelegerile dintre creștini: „Dumnezeu urăște puterea otomană, pentru că ea amenință creștinătatea cu pieirea și această amenințare provine numai din discordia dintre principii creștini”¹⁴.

Ediția engleză a lucrării prezintă și o hartă a Constantinopolului, pe care erau prezentate moscheile musulmane cu denumirile

¹² Aurel Decei, „Dimitrie Cantemir – istoric al Imperiului Otoman”, în „Semănătorul”, nr. 150, 19 oct., 1973, p. 3.

¹³ Dimitrie Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, traducere de Dr. Ios Hodosiu, Editura Societății Academice Române, București, 1876, p. 415.

¹⁴ *Ibidem*, p. 257.

bizantine ale fostelor biserici creștine ce au fost transformate după cucerirea orașului. De asemenea, era prezentat Fanarul și Patriarhia Ortodoxă, realizare cărturărească de un mare folos pentru cei ce nu cunoșteau capitala Imperiului otoman¹⁵.

O altă lucrare, *Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane*, a fost scrisă de Dimitrie Cantemir la cererea țarului Petru cel Mare, ce dorea să cunoască mai bine această religie în vederea câștigării de partea sa a populației musulmane din Transcaucazia în luptele pe care le pregătea împotriva Persiei. Și în această scriere domnitorul moldovean folosește toate informațiile și documentația pe care le-a strâns în perioada șederii în capitala Imperiului otoman.

Structura lucrării lui Cantemir este una clasică, urmând logica unor lucrări similare din epocă: după viața Profetului Mahomed urmează prezentarea izvoarelor, doctrinei și articulațiile ei: teologia, eshatologia, descrierea celor cinci stâlpi ai islamului, cu tot ceea ce decurge de aici, statutul personal, rituale și instituțiile, circumcizia, căsătoria, înmormântarea, postul, legea și jurisprudența, ascetica, ereziologia sau sectologia și sistemul doctrinar derivat (științele și artele). Astfel, în prima ediție apărută în limba latină și care are girul autorului, lucrarea are mai multe părți: *Lui Petru cel Mare, cuvânt de închinăciune; Sumarul cărților din primul tom și al capitolelor cuprinse în ele; Precuvântare. Dimitrie Cantemir preaiubitului cititor sănătate; Cartea întâi. Despre profetul mincinos Muhammed; Cartea a doua. [Despre Curan]; Cartea a treia. [Despre Apocalipsul muhammedan] care cuprinde hrisme sau prevestiri revelatorii ale pseudo-profetului Muhammed despre lucrurile ce se vor întâmpla înainte de a pieri lumea; Cartea a patra. Despre teologia muhammedană; Cartea a cincea. Despre religia muhammedană; Cartea a șasea. Despre alte rânduieli ale acestei religii.*

În scrierea sa, Dimitrie Cantemir se prezintă ca un creștin autentic care nu poate accepta altă credință decât pe cea creștină. Pentru el, Coranul nu este revelat, iar Mahomed este un pseudo-profet, multe din învățăturile islamului fiind preluate din Evangheliile creștine. Lucrarea este astfel „cristianizată” prin felul în

¹⁵ Pr. Ștefan Resceanu, *Creștinism și islamism în opera lui Dimitrie Cantemir*, Editura Sitech, Craiova, 1999, p. 133.

care este prezentat subiectul și prin ideile pe care domnitorul moldovean le promovează. Cantemir mai scoate în evidență și neconcordanța dintre învățăturile Coranului și felul în care se comportau musulmanii din timpul său. „La adăpostul profesiei sale de credință autorul urcă liniștit trepte spre o considerare mai senină a islamului, aceste trepte fiind bunul-simț, experiența personală, de necontestat, dar și referirea la un consens umanist al valorilor pe care nu-l puteau birui argumentele autoritare ale polemiștilor occidentali. Arabizantii europeni ai secolului al XVIII-lea își justificau studiile prin scuza de a servi teologia – mai precis apologetica. Înainte de marele Reiske, care declara în același secol – dar după Cantemir – că studiul culturii arabe interesează nu filologia sacră, ci istoria, geografia, fizica și medicina, cărturarul român relevase interesul cultural general al valorilor islamice.”¹⁶

Cantemir adoptă o poziție critică față de islam pornind de la anumite scrieri musulmane care, după el, ar contrazice ele însele Coranul și mai ales faptul că acesta a fost revelat¹⁷. Aceste constatări nu-l împiedică să observe multe lucruri de apreciat în islam: „Să vorbim drept însă și să lăudăm fapta bună, chiar și a celui mai mare vrăjmaș al nostru”¹⁸. Alte idei din religia islamică pe care le apreciază Cantemir erau: obiceiul eliberării prizonierilor cumpărați, după șapte ani de robie, cu libertatea de a-și păstra religia; omenia și ospitalitatea poporului turc din Dobrogea și Iconia; obiceiurile și așezămintele dervișilor: „De aceste virtuți filozofice și de filozofia lucrătoare de fapte bune ce se află în acești derviși mai înainte spuși, afirm a se cade să te minunezi”¹⁹. Domnitorul moldovean apreciază frumoasa limbă arabă în care este redactat Coranul, precum și științele care s-au dezvoltat în mijlocul lumii musulmane, scrierea caligrafică, arta poetică și muzica orientală. „Selecția completă a acestor aprecieri din Sistemul lui Cantemir reprezintă unul dintre cele mai frumoase imnuri de laudă închinat culturii islamice de un cărturar european.”²⁰ Analizând cu atenție această lucrare, se poate observa că domnitorul

¹⁶ Virgil Cândea, *op. cit.*, pp. XX-XXI.

¹⁷ Dimitrie Cantemir, *Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane...*, p. 159.

¹⁸ *Ibidem*, p. 203.

¹⁹ *Ibidem*, p. 294.

²⁰ Virgil Cândea, *op. cit.*, p. XXIV.

„Încerca nu numai satisfacția valorificării atâtor cunoștințe rare, care urmau să-i ateste o meritată reputație științifică, dar și plăcerea de a-și retrăi ani de învățătură, comerț intelectual și aventuroasă tinerețe din Constantinopol; nu trebuie neglijată evidența că redactarea cărții în împrejurările îngăduite autorului nu a fost deloc confortabilă. Principele a putut, până la un punct, împăca atitudinea sa de cărturar european – așadar creștin – cu erudiția sa islamică, într-o viziune sinceră și în care obositoarele note apologetice și polemice ale cărturarilor ecleziastici contemporani lui, un ortodox ca Ioanichie Galeatovski sau un catolic ca Ludovico Marracci, sunt mai rare. În limitele acestei atitudini, el a putut lăsa loc, așa cum am văzut, și unei critici raționaliste a religiei, în general.”²¹

Tradusă și publicată în limba rusă în 1722, după ce a fost redactată în limba latină, *Sistemul* lui Cantemir a trezit nemulțumirea în Sinodul Bisericii Ortodoxe din Rusia, ce vedea în această carte o lucrare periculoasă pentru credincioșii ortodocși, prin faptul că prezenta religia musulmană cu multe amănunte. Chiar s-a propus ca la finalul lucrării să fie tipărită o declarație în care să se specifice dacă lucrarea este autentică, în sensul în care reproduce exact credințele islamului, sau dacă este o imagine a tradițiilor populare. „Sistemul sau întocmirea religiei musulmane îl plasează pe Cantemir între cercetătorii care s-au ocupat în Europa secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea de problemele Orientului ca pe unul dintre cei mai autentici și cu atitudine corectă față de islamism. Deși Cantemir își afirmă cu tărie și argumentat apartenența sa la creștinismul ortodox, tocmai după această poziție el face dovada cărturarului loial față de poziția adversarului, combătând cu argumente și cu autoritate scăderile, fără însă a evita să remarce tot ce i s-a părut valoros în civilizația Islamului.”²² Această atitudine derivă și din faptul că, spre deosebire de învățații epocii, care comparau Occidentul cu Orientul, subliniind superioritatea primului, Cantemir, venind dintr-o zonă apropiată de Orient, vedea și punctele de legătură dintre cele două civilizații. În cele din urmă,

²¹ *Ibidem*, p. XXIII.

²² Pr. Ștefan Resceanu, *op. cit.*, p. 138.

Cantemir a reprezentat pentru islam „un cercetător și nu un judecător european”.²³

Concluzii

Prin aceste lucrări de o deosebită valoare în vederea cunoașterii și înțelegerii istoriei și religiei musulmane, reușind să scoată în evidență frumusețea culturii Bizanțului, „acel spațiu geografic, istoric și spiritual aflat la răspântia a două lumi, dar și cea fascinantă a popoarelor musulmane, cărturarul român devine o personalitate complexă, deținătoare a demnității de prim orientalist al nostru”²⁴. În același timp, felul în care Dimitrie Cantemir prezintă raportul dintre creștinism și islam în timpul său îl apropie de alți scriitori creștini din epocă care abordează aceeași temă, subliniind tristețea unei epoci în care marele Imperiu creștin căzuse sub dominația otomană, precum și speranțele creștinilor din întreaga lume ortodoxă pentru eliberarea creștinătății, având în centru ideea apropierei timpurilor apocaliptice în care creștinismul va triumfa. Având în vedere aceste deziderate și speranțe eshatologice, opera domnitorului moldovean este unică prin complexitatea, obiectivitatea și, nu în ultimul rând, prin cunoașterea principalelor surse ale islamului la care se raportează în mod constant.

²³ V. Căndea, *op. cit.*, p. LXIII.

²⁴ Liliana Botez, *Dimitrie Cantemir precursor al orientalisticii*, în „Revista de istorie și teorie literară”, Editura Academiei, tomul 23, I, 1974, p. 51.